

ĮVADAS

Praėjo dešimtmetis nuo to laiko, kai vokiečių kalba pasirodė mokslinių tekstų rinktinė apie gyventojų savivoką Prūsijos Lietuvos regione¹. Anuomet siekta atskleisti, kokią įtaką tapatybės transformacijoms Prūsijos Lietuvoje XIX ir XX amžių sandūroje padarė, viena vertus, modernizacijos procesas, suvoktas kaip daugelio XIX amžiui būdingų krizių ir jų įveikimo būdų visuma, ir, antra vertus, nauja visuomenės jungimosi į kultūrinės draugijas bei žinių sklaidos per šias draugijas forma. Grįžti prie tuokart įvairiais rakursais atskleistos tapatybės problematikos verčia tiek pastarąjį dešimtmetį suintensyvėję tyrimai šia tematika, tiek ir bandymas papildyti tapatybės tematikos tyrimus naujomis išvalgomis, kurios formuojasi visų pirma taikant naujas tarpdalykines teorijas ir metodologijas. Nuo klausimų, kokie veiksniai darė įtaką tapatybės formavimuisi ir kaip būtų galima apibūdinti tą tapatybę (kurie, tiesa, lieka aktualūs ir šiame straipsnių rinkinyje), čia yra pereinama prie klausimų, kaip žmonės suvokė save, kokios reikšmių sistemos apibrėžė juos ir kokie pokyčiai bei iššūkiai lėmė šių suvokinių ir reikšmių sistemų kaitą.

Leidinio „Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais“ pagrindinį sumanymą išduoda jo pavadinimas, kuriuo siekta atskleisti sąryšius tarp visumos, konteksto ir konkretaus atvejo. Regionas, į kurį fokusuojamasi šiame leidinyje, sąmoningai nėra konkrečiai apibrėžtas. Rytų Prūsija, Lietuva (Prūsijos Lietuva, arba Mažoji Lietuva), Klaipėdos kraštas, Kaliningrado sritis – tai pavadinimai, patys savaime siūlę ir tebesiūlantys skirtingus būdus, kaip save suvokti ir interpretuoti regionų, kuriuos tie pavadinimai apibrėžia, ribose. Šie regionai čia suvokiami kaip *tarpuerdvės*² – tarpiniai regionai, kuriuose galimybė pasirinkti, kas aš esu, su kuo aš tapatinuosi, XIX–XX amžiais nuolat svyravo tarp skirtingą turinį implikavusių reikšmių sistemų: etatizmo ir nacionalizmo; to paties nacionalizmo skirtingų traktuočių; vokiečių nacionalizmo ir lietuvių nacionalizmo; to, kas apibrėžia priklausymą pilietijai, ir to, kas apibrėžia priklausomybę nacijai. Tad vienu metu šioje erdvėje galėjo egzistuoti daug skirtingų tapatybių, vienu metu žmogus galėjo sieti save su keliomis reikšmių sistemomis, suvokti save skirtinguose referenciniuose rėmuose. Tai vis pasekmė šio regiono daugiakultūriškumo, jo buvimo „tarp kažko“, jo neįprastos istorijos, kuri objektyviai negali pasiduoti jos pasisavinimui tik išskirtinai vienos kurios nors nacionalistinės reikšmių sistemos rėmuose. Kartu Rytų Prūsijos *atvejį* šiame leidinyje pristatome, suvokdami, kad tokių atvejų Vidurio ir Rytų Europoje XIX–XX amžiais būta kur kas daugiau. Taigi net apibrėždami tyrimo objektą, savąjį Rytų Prūsijos atvejį siūlome suprasti kaip „vieną iš daugelio“ panašių atvejų.

Dėmesio koncentravimas į Rytų Prūsijoje gyvenusių žmonių mąstysenos, suvokinių, vaizduotės, reikšmių lygmenį šiame leidinyje taip pat nėra atsitiktinis. Būtent reikšmių, kurios buvo ir tebėra naudojamos apibrėžiant save šioje erdvėje arba siejant save su ja, analizė, pastangos su-

¹ *Selbstbewusstsein und Modernisierung. Soziokultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Hrsg. von R. TRABA. Osnabrück, 2000.

² Sąvoka „tarpuerdvė“ čia suvokiama taip, kaip ją pasiūlė traktuoti šiuo metu Vienos universitete dirbantis istorikas Philippas Theras: šioje sąvokoje (vok. *Zwischenraum*) „tarp“ yra suvokiamas „ne vien tik geografinė prasme kaip padėtis tarp centrinių teritorijų, t. y. padėtis atitinkamų nacijų ir valstybių periferijoje“. Tarpuerdvės, arba tarpiniai regionai, „yra kalbiniu, kultūriniu ir etniniu požiūriu pereinamosios teritorijos, kuriose kryžiuojasi skirtingos įtakos, dažnai irgi susimaišiusios. Vaizdingas tokio regiono pavyzdys [...] yra Aukštutinė Silezija, kurioje priklausymas Bohemijai, Austrijai, Prūsijai, Vokietijai ir Lenkijai formavo ne tik istoriją, bet ir kalbą“: THER, Ph. Einleitung: Sprachliche, kulturelle und ethnische „Zwischenräume“ als Zugang zu einer transnationalen Geschichte Europas. In *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 18). Hrsg. von Ph. THER, H. SUNDHAUSEN. Marburg, 2003, s. xi.

prasti, kokiame kontekste šios reikšmės atsirado, kokiais būdais buvo palaikomos, kokias savivokos kolizijas jos provokavo, yra kelias, kuriuo siūlo žengti šiuolaikinės tapatybės tyrimų teorijos. Reikšmių sistemų formavimosi procesų atskleidimas; įvairių politinių ir sociokultūrinių veiksmų, dariusių įtaką šių reikšmių sistemų atsiradimui, išskyrimas; socialinių tinklų, kurie palaikė skirtingas reikšmes, diferenciacija; komunikacijos terpių, kuriose tos reikšmės funkcionavo, apibrėžimas; pagaliau paskirų atminties vietų, kaip tam tikrų reikšmių santalkos formų, tyrimai – visa tai būdai, kuriais šio leidinio autoriai bandė Rytų Prūsijos pavyzdžiu atskleisti daugiareikšmių tapatybių egzistavimą tarpuerdvėse.

Kaip ir prieš dešimtį metų, straipsnių rinkinį pradeda Roberto Traba'os įvadinis tekstas, kviečiantis į profesionalius regioninės istorijos tyrimus žvelgti kitaip: nebeakcentuojant uždarai, kas Rytų Prūsijoje buvo „mūsų“ nacionalistine prasme, bet bandant iš naujo „perskaityti“ šio regiono praeityje užkoduotas ir jo dabarties kraštovaizdyje išlikusias praeities reikšmes; reikšmes, kurios sieja lokalinį mikrolygmenį su universalesniais makrolygmenimis. Profesionalioje regiono istoriografijoje žingsniai įgyvendinant šį kvietimą žengiami jau ne pirmus metus, ir šis straipsnių rinkinys, galima sakyti, išreiškia nuolatinį artėjimą prie to. Jungianti šio rinkinio idėja yra parodyti ir sykiu kritiškai įvertinti tai, kas apibrėžė žmonių, gyvenusių Rytų Prūsijoje, savivokas praeityje, kas liko iš šias savivokas apibrėžusių reikšmių dabartyje, kaip funkcionavo šios reikšmės ir kokią vaidmenį turėjo. Šis įvardijimas ir kritinis įvertinimas turėtų būti suprastas kaip kvietimas permašyti – būtent tai siūlo padaryti R. Traba.

Straipsnių rinkinį sudaro trys skyriai. Pirmajame aptariama tai, kas dar visai neseniai grindė (o kai kuriais atvejais ir tebegrindžia) mūsų vaizduotę – nacionalistinės reikšmių sistemos. Šiame skyriuje skelbiama dviejų dalių Vasilijaus Safronovo studija laikytina bandymu apibrėžti sąryšius, kurie susidaro tarp didžiaisiais istoriniais pasakojimais vadinamų reikšmių sistemų ir to, kokią vaidmenį jos įgyja, kai žmonės pradeda su jomis tapatintis. Šis klausimas čia analizuojamas vokiečių ir lietuvių nacionalizmą pavyzdžiu, parodant, kaip šiuos nacionalizmus grindusios reikšmių sistemos (didieji istoriniai pasakojimai) XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvo adaptuojamos Rytų Prūsijos ir Prūsijos Lietuvos tarpuerdvėse ir kaip ši adaptacija keitė iki tol funkcionavusią tapatybės lygmenų konfiguraciją.

Antrasis skyrius skatina detaliau žvilgtelėti būtent į pastarąją. Čia pateikiama pusantrų šimtmečio savivokos slinkčių analizuojamoje tarpuerdvėje panorama leidžia suprasti, kad XIX a. pab. – XX a. pr. aktyviai diegtos savivoką formavusios didžiosios reikšmių sistemos – nacionalizmai, skatinę susitelkimą ir atsiribojimą, – toli gražu negali būti suprantamos kaip vienintelės alternatyvos, kurias turėjo Rytų Prūsijos gyventojai, apsispręsdami, kam save priskirti ir nuo ko atsiriboti. Magdalenos Niedzielskos atliktas Rytų Prūsijos politinio elito tapatybės tyrimas vaizdžiai parodo, kokias transformacijas patyrė šio socialinio sluoksnio savivoka ikinacionalistiniu laikotarpiu: nuo Napoleono karų iki 1848 metų. Christiano Pletzingo tekstas leidžia mums pažvelgti į vokiečių nacionalizmo sklaidą mažuose Prūsijos Lietuvos miestuose 1848–1871 m. Čia bandoma įvertinti, kokio masto visuomenės dalį apėmė ši sklaida ir kaip ji vyko. Toliau pateikiamas Ruth Leiserowitz tyrimas įdomus dviem prasmėmis: pirma, todėl, kad jo dėmesio centre yra Rytų Prūsijos žydų tapatybės tema, į kurią pagrindines nacijas aptarnaujanti istoriografija dažnai kreipia pernelyg nedaug dėmesio arba ignoruoja ją išvis; antra, tekstas įdomus ir dėl tyrimo perspektyvos, pasirinktos atskleidžiant žydų identitetą – vienos šeimos atvejo pagrindu atliktas autorės tyrimas parodo, kaip per kelias kartas keitėsi šio regiono žydų savivokos apibrėžimo galimybės. Nijolės Strakauskaitės tekstas skatina įdėmiau pažvelgti į kelis akademinio susidomėjimo Prūsijos lietuviais ir jų kultūra

aspektus Rytų Prūsijoje. Jos tyrimas parodo, koks diskursas apie Prūsijos lietuvius buvo kuriamas Rytų Prūsijoje XIX a. pabaigoje. Ši – priskirtos tapatybės – tematika yra plėtojama ir Arūnės Arbušauskaitės straipsnyje, kuriame ji sociologės ir istorikės žvilgsniu aiškinasi sudėtingus priskyrimo valstybėms ir nacijoms klausimus Klaipėdos krašte tarpukariu – laikotarpiu, kai visuomenių nacionalizavimas šiame regione buvo pasiekęs piką. Ši skyrių užbaigiantis Ralfo Meindlo straipsnis tam tikra prasme pratęsia prieš penkerius metus lenkų kalba pasirodžiusį Roberto Traba'os tyrimą apie tai, kokios reikšmės apibrėžė Rytų Prūsijos regioną tarpukariu. Atsakymų į šį klausimą autorius ieškojo nacionalsocializmo epochos propagandinėje retorikoje.

Trečiasis leidinio skyrius yra skirtas vaizduotei ir jos formavimosi mechanizmams aptarti. Trijų konkrečių atvejų pagrindu čia parodoma ne tik tai, kaip, palaikant tam tikras reikšmes, yra suformuojamos diskursyvinės konstrukcijos, vaizduotės gaminiai, neretai atstojantys tikrovę, bet ir tai, kokią įtaką ši vaizduotė daro konkretiems veiksams, reprodukuojant diskursą ir apibrėžiant tai, kas „mūsų“. Rafało Żytynieco straipsnis šiuo požiūriu gali būti suvokiamas kaip mikrolygmens tyrimas. Jame parodoma, kokiais būdais tarpukariu leistame viename Dancigo leidinyje buvo konstruojamas Kuršių nerijos kaip „mūsų“ (vokiečių) regiono savitumą apibrėžiančios kraštovaizdžio ikonos suvokiny. Hektoro Vitkaus tyrimas nukelia mus į dabartį ir yra susijęs su lietuvių vaizduotėje egzistuojančios „Mažosios Lietuvos“ kaip „mūsų“ (lietuvių) išivaizduojamos teritorijos suvokiniais. „Mažąją Lietuvą“ H. Vitkus traktuoja kaip lietuvių atminties vietą, ne tik parodydamas, kokios reikšmės yra vartojamos jai apibrėžti, bet ir aptardamas tai, kokią įtaką vaizdiniai apie „Mažąją Lietuvą“ daro konkretiems dabarties veiksams Lietuvoje. Annos Karpenko tyrimo atveju atminties vieta yra įvardijama Kaliningrado sritis. Šios srities pavyzdžiu yra bandoma aiškintis, kaip politiniai pokyčiai keičia viešajame diskurse cirkuliuojančias „regioninės praeities“ aktualizavimo strategijas, kitaip tariant, kokią įtaką šie pokyčiai daro Kaliningrado sritį, kaip savitą atminties vietą, apibrėžiančių reikšmių transformacijoms: nuo „įprastos tarybinės srities“ diskurso vyrvavimo iki paveldosaugos diskurso aktualizavimo.

* * *

Simboliška, kad šis leidinys, kuriuo bandoma naujai pažvelgti į tapatybių problematiką Rytų Prūsijoje, suvienijo pagrindinių tautų, kurioms buvo ir tebėra aktuali ši erdvė, – vokiečių, lenkų, rusų ir lietuvių mokslininkus. Išėities tašku straipsnių rinkiniui tapo 2009 m. Nidoje surengta konferencija „Identiteto lūžiai: Rytų Prūsija – Prūsų Lietuva – Mažoji Lietuva“, kurią Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas surengė kartu su partneriais: Academia Baltica (Oeversee-Sankelmark), Thomo Manno kultūros centru (Nida), Goethe institutu Vilniuje, Vokietijos–Lietuvos forumu. Dauguma rinkinyje publikuojamų tyrimų yra originalūs ir skelbiami pirmą kartą, tik Magdalenos Niedzielskos tekstas, publikuotas lenkų kalba 1997 m., autorei sutikus buvo išverstas specialiai šiam straipsnių rinkiniui. Leidinio sudarytojai nuoširdžiai dėkoja Kristinai Sprindžiūnaitei ir Laimutei Servaitei, kurių atlikti vertimai prisidėjo prie to, kad į šį leidinį sugulusios išvalgos būtų suprantamos skirtingomis kalbomis skaitantiejiems.

Vasilijus Safronovas